

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

У статті розглянуто проблеми розвитку методології дослідження процесуального-правового захисту особи та досліджено систему кримінально-процесуальних гарантій прав особи.

Ключові слова: методологія дослідження; нормативно-правове забезпечення; процесуально-правовий захист особи; гарантії прав особи.

Предметне розгортання проблематики процесуального забезпечення прав особи органічно пов'язане з характеристикою як статичних, так і динамічних зв'язків системи гарантій прав особи. Тому категорія механізму правового регулювання є оптимальною дослідницькою схемою.

Проблема гарантій прав особи — традиційний об'єкт уваги в кримінально-процесуальній науці, підтвердженням чому слугує широкий теоретичний матеріал, накопичений у цій галузі юридичного знання. Об'ємність списку вчених, чії роботи із проблематики забезпечення прав і законних інтересів особи у сфері кримінального правосуддя склали солідний каталог праць, що охоплює у своїй періодизації не тільки сучасну вітчизняну кримінально-процесуальну науку, але й більш ранні етапи розвитку теорії кримінального процесу (з кінця XIX століття й по теперішній час, включаючи так званий радянський період), є очевидною.

Сама категорія «механізм правового регулювання» є об'єктом багатьох наукових досліджень. Вона протягом багатьох років привертала увагу науковців — С. Алексеєва, А. Малько, С. Маврина, В. Протасова, Е. Лук'янової та ін., а на галузевому кримінально-процесуальному рівні її докладно вивчали Р.В. Баранник, А.В. Белькова, А.І. Бережний, Т.В. Варфоломєєва, А.Е. Голубов, М.В. Гузела, Н.В. Джига, Л. Зусь, О.В. Капліна, Н.П. Короткий, Н.В. Куркін, О.П. Кучинська, М.І. Леоненко, Е.Е. Манівлець, В.Т. Малярченко, Л.Л. Нескороджена, В.В. Рожнова, А.Б. Романюк, В.В. Самолюк, В.М. Тertiшник, В.М. Трофименко, А.Р. Туманянц, Ю.В. Хоматов, Л.І. Шаповалова, та ін. і переконують: актуальність питань, обумовлених проблематикою правового стану особи в кримінальному судочинстві, не втратила стабільності.

Мета дослідження — сформувати авторське бачення ключових перспективних напрямків дослідження кримінально-процесуального механізму захисту прав особи в умовах відновлення методології юриспруденції й теорії кримінально-процесуального права. Методологічний ак-

цент при цьому поставити на синтезі ідеї правової захищеності особи в кримінальному судочинстві з концепцією циклічності правозастосовного процесу й забезпечення його стадій належними процесуально-правовими засобами.

Питання про пошук робочої категорії, що відображає сутнісні сторони досліджуваного явища й виступає теоретичною моделлю, що фіксує структуру й системні зв'язки між елементами, пов'язане з рядом методологічних настанов загальної теорії права. Мова йде про саме розуміння значення, місця системного підходу в групі методів теоретичного пізнання права. Враховуватися тут повинні основні положення методів емпіричного й теоретичного пізнання правових явищ, що розроблялися свого часу радянською теорією права на основі теорії діалектики, чії ослаблені позиції в сучасній методології правознавства відновлюються в окремих працях, публікаціях останніх років українських і російських авторів (П. Рабинович [1, 3–14]; В. Сирих [2] та ін.).

Для досягнення цієї мети у статті необхідно вирішити наступні завдання: 1) розкрити генезис ідеї гарантій прав особи як правового явища; 2) виявити й проаналізувати основні способи наукового освоєння гарантій прав і законних інтересів особи як самостійного фрагмента правової реальності; особливу увагу приділити тим загальноправовим і галузевим категоріям й поняттям, які виступають основними науковими засобами пізнання гарантій прав особи в їхній статичній й динамічній; 3) виявити самостійне пізнавальне значення поняття правової захищеності особи для освоєння системи гарантій прав особи в кримінальному судочинстві; розглянути механізм формування й засоби забезпечення режиму правової захищеності в теоретичному й у кримінально-процесуальному аспектах; 4) розглянути теоретичні питання правового регулювання в сфері кримінально-процесуального захисту особи, зокрема, розкрити методологічне значення загальноправової і, відповідно, галузевої категорії механізму правового (кримінально-процесуального)

регулювання для освоєння гарантій прав особи в кримінальному судочинстві, надати характеристику структури механізму кримінально-процесуального регулювання; 5) розглянути основні тенденції розвитку методологічних засобів вивчення правозахисної проблематики у вітчизняному кримінально-процесуальному праві. Виявити особливе значення праворозуміння у прикладних кримінально-процесуальних дослідженнях, пов'язаних із правовим станом особи у сфері кримінального правосуддя.

Необхідність звертання до питань теорії й методології правової захищеності особи в кримінальному процесі викликана тенденцією у вітчизняній кримінально-процесуальній науці, сутність якої — прагнення змінити вигляд усього кримінального судочинства, перетворення його із засобу досягнення державних інтересів в інструмент залагоджування соціально-правового конфлікту, відновлення соціальної сутності кримінального правосуддя. Репресивно-пошукові риси кримінального судочинства, подолані національним законодавцем, переміняються якостями змагальності процесу. Процедура досягнення окремих кримінально-процесуальних цілей набуває характеру діалогічності. Зрозуміло, що закономірний наслідок цих процесів — динаміка галузевих юридичних засобів. Їх розвиток відбувається в рамках системних трансформаційних процесів в українській державі, на тлі відновлення наукової й професійної правосвідомості. Рішення виникаючих завдань науково-практичного характеру припускає одночасну роботу в напрямку методологічного забезпечення галузевих досліджень з правозахисної проблематики й, з іншого боку, — підвищену увагу до неюридичних засобів, механізмів, які виступають повноправними способами досягнення цілей правового характеру. Підсумок подібного синтезу пізнавальних завдань — комплексний міждисциплінарний підхід до вивчення засобів, що забезпечують правову захищеність особи в традиційному виді правозастосовного процесу — кримінальному судочинстві.

Одночасно з відновленням методології правозахисних галузевих досліджень необхідно порушувати питання й про стратегію розвитку відповідного нормативного забезпечення. Рішення цього завдання вбачається в трьох напрямках: перше — відпрацювання галузевих норм у системі право-обов'язок-відповідальність; друге — забезпечення процесуально-правовими засобами прав, обов'язків, засобів попередження й подолання зловживання процесуальними правами; третє — підняття правозахисної проблематики на рівень проблем правозастосовного процесу, його циклічності, забезпеченості процесуально-правовими засобами кожного з етапів правоза-

стосовного циклу. Іншими словами, проблематику реальності правозахисного галузевого механізму, його ефективності необхідно зв'язувати із процесуальним рішенням — актом застосування права, переборюючи тенденцію розглядати питання про гарантії, головним чином, у контексті процесуального положення правомочної і правозобов'язаної сторін.

Таким чином, створення в сьогоднішній Україні режиму правової захищеності особи можливе лише на основі діалогу юридичної науки, законодавця й правозастосовувача. Творчий потенціал їхніх зусиль повинен бути звернений на вирішення першочергового завдання — розвиток юридичних засобів, що забезпечують реальність прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права. Результативність юридичної практики в цій сфері здебільшого обумовлена якістю відповідного нормативного забезпечення, наявністю оптимальних умов правового регулювання. Лідер у науковому вирішенні цього завдання — теорія юридичного процесу, що пройшла з кінця ХІХ ст. по теперішній час складний шлях становлення й наукової самоідентифікації [3, с. 74–79].

Здатність юридичного процесу персоніфікувати справжнє обличчя актуальної в державі правової системи покладає особливу роль на теоретико-прикладні дослідження в цій сфері. Як підкреслюється в теорії права, аналіз сутності юридичного процесу, процесуальних норм і правовідносин, процесуального права в цілому дозволяє оцінити справжній стан механізму правового регулювання, реальність матеріального права в сфері забезпечення прав і інтересів особи. Подібна індикативна риса набуває особливої значущості у зв'язку із проблематикою забезпечення прав і законних інтересів особи, залученої в ту форму правозастосовного процесу, що найбільше насичена державним примусом, обмеженнями основних прав і свобод — у сферу кримінального процесу.

Справедливо зазначається [4, с. 24–30], що кримінально-процесуальне законодавство в кожній державі є інструментом політики. Саме на цій ділянці правового регулювання формується оцінка держави, її політичного режиму. У теорії кримінально-процесуального права підкреслюється, що «політична, економічна, історична, культурна обумовленість кримінально-процесуальної форми відображає й визначає стан особи в державно організованому суспільстві, ступінь індивідуальної свободи» [5, с. 113].

У юридичній теорії зазначається, що «кримінально-процесуальне право в загальному вигляді виражає соціальну зацікавленість суспільства, тобто публічний інтерес. Однак організація кримінального судочинства винятково на публічних

засадах не може в максимальному ступені забезпечити інтереси захисту кожної окремої людини, що потрапила в сферу кримінально-процесуальної діяльності. Гарантією поважання особи, забезпечення прав і свобод людини є не тільки неухильне дотримання державою закону, але й установлення сфери активності й самостійності особи» [5, с. 127].

О.В. Кузьміна підкреслює, що «одне із завдань судової реформи вбачається у звільненні судочинства від надміру публічності й підпорядкуванні його інтересам людини. Доповнення публічних засад диспозитивними, побудова кримінального процесу на основі їх розумного сполучення з метою належного захисту як держави, суспільства, так і особистих інтересів громадян, залучених у провадження по кримінальній справі, в остаточному підсумку служить досягненню цілей кримінального судочинства в цілому» [6, с. 127].

Забезпечення прав особи — незмінний об'єкт уваги в правознавстві, включаючи процесуальні галузі юридичної науки. Проблематика правового стану особи, переборюючи деяку стабільність свого предметно-методологічного контексту, стає центральним джерелом формування оновленого наукового інтересу. Джерела явища — у концептуальних перетвореннях на галузевому й загальнотеоретичному рівнях, які фіксуються в персоніцентристському світогляді методології вітчизняного правознавства, а також в євроінтеграційних процесах із ключовою установкою на сприйняття ціннісних орієнтирів і стандартів у відносинах особи й держави, вироблених західною цивілізацією. Органічним фоном динаміки цих процесів виступає багатовимірний простір, що включає соціальну, політичну, економічну, культурологічну, етичну сторони, прямо або побічно впливає на соціально-політичну й моральну складові проблематики гарантій прав особи, перспективи їхнього розвитку.

Дані обставини, що формують об'єктивну заданість відновлення методології галузевих досліджень у сфері правового захисту особи, вбудовуються в більш масштабні процеси — вихідні для національної правової доктрини. Йдеться про становлення принципово іншого типу взаємин між державою й особою — колишнє протистояння цих суб'єктів поступово заміщається концепцією їхньої взаємодії. Ефективне вирішення завдання, що постає тут перед галузевою наукою — освоїти нову законотворчу й правозастосовну реальність, — можливе лише на основі оновленої методологічної бази, що включає як технологічну, так і світоглядну складові. Єдність у розумінні гостроти цієї проблеми науковою громадськістю фіксують матеріали ряду конференцій, де становлення актуальної мето-

дології юридичної науки в Україні — центральна тема обговорення [7, с. 227–246].

Тривожний чинник у динаміці відновлення методології українського правознавства — значний розрив між власне методологічними дослідженнями загальнотеоретичного й галузевого характеру й запитами юридичної практики, потребами розвитку самої юридичної науки. Підкреслюючи цю обставину і вказуючи на загальний характер даної ситуації у вітчизняному правознавстві, В. Селіванов виділяє в числі провідних шляхів її подолання наступні: переосмислення успадкованого від радянської правової доктрини юридичного режиму взаємин між державою й громадянином; актуалізація можливостей системного підходу в правових дослідженнях взаємозв'язків названих ключових суб'єктів; зміна державо-центризму людино-центристською юридичною ідеологією, на яку покладається завдання структурування вітчизняної системи права й визначення специфіки її функціонування; перспективність соціокультурного аспекту правових досліджень; необхідність подолання у загальній теорії права збереженої по теперішній час традиції апології державного ладу й офіційної ідеології [8, с. 15–26].

Ці обставини — методологічний контекст дослідження — бралися до уваги при розгляді найбільш поширених підходів до вивчення загальнотеоретичної проблематики гарантій прав особи. Методологічну основу дослідження склали принцип додатковості, системний підхід, метод структурно-функціонального аналізу, метод сходження від абстрактного до конкретного, аналіз і синтез.

На основі проведеного у цій статті дослідження можна дійти таких висновків: 1) у генезисі ідеї гарантій прав особи проглядається провідна роль природно-правової доктрини, концепції пріоритету прав і свобод людини; 2) методологічними засобами аналізу змісту системи гарантій прав особи виступають переважно дослідницькі схеми «поняття гарантій прав особи» і «класифікація гарантій прав особи»; перспектива формування галузевої (кримінально-процесуальної) сутнісної класифікації гарантій прав особи пов'язується з однією з основних робочих якостей гарантії як такої — здатністю забезпечувати невідворотність настання юридичних наслідків у випадку порушення конкретного права й законного інтересу, а також здатністю забезпечувати відновлення правової ситуації до необхідного стану; у основі подібного роду (каузальної) класифікації вбачається закономірний зв'язок між якісною характеристикою предмета порушення, самого процесуального порушення і юридичного наслідку; 3) особливе місце в структурній характеристиці системи гарантій прав

особи займає категорія «правовий статус» як самостійний пізнавальний засіб для виявлення правового стану особи; 4) методологічними засобами аналізу функціональної (динамічної) характеристики системи гарантій прав особи є дослідницькі схеми, що вибудовуються на основі категорії «механізм» (механізм правового регулювання, механізм правового захисту, механізм захисту прав, механізм забезпечення реалізації прав тощо); особливе місце належить принципам правового захисту; 5) виявлено супутнє призначення засобів правового захисту особи в кримінальному процесі — забезпечити правову захищеність кримінально-процесуального простору, точніше, його соціального призначення, розглянутого в контексті концепції конфліктного призначення права; 6) досягнення правозахисних цілей у кримінальному судочинстві здійснюються за допомогою комплексу юридичних засобів, зокрема: засобів, що забезпечують дію судочинства, процесуальної форми в цілому як правозахисний механізм, соціально прийняттого способу вирішення кримінально-правового конфлікту; засобів, що забезпечують дію механізму правового захисту як одного з основних завдань судочинства; 7) подолання екстенсивного шляху, що намітився, розвитку системи гарантій прав особи в кримінальному судочинстві, механічного включення нових інститутів у вже наявну структуру гарантій можливе лише із залученням базових положень системного підходу, які є методологічним орієнтиром для виявлення напрямків динаміки всієї системи гарантій прав особи в цілому і якісних, кількісних змін системи зокрема; 8) методологія дослідження системи гарантій прав особи, засобів забезпечення правової захищеності особи в кримінальному процесі припускає самостійне значення аксіологічного й інструментального підходів до вивчення відповідних юридичних засобів; особлива роль приділяється поняттю «механізм правового регулювання» у його прикладній модифікації, що обирається як провідна дослідницька схема вивчення галузевого системного правового об'єкта — гарантії прав особи;

И.В. Хорт

Методология исследования механизма правовой защиты личности в уголовном судопроизводстве.

В статье рассмотрены проблемы развития методологии исследования процессуально-правовой защиты личности, а также исследована система уголовно-процессуальных гарантий прав личности.

I.V. Khort

Methodology of research of mechanism of legal defense of a person in the criminal judgement.

In the article problems of development of methods of researches of procedural-legal protection of the person are considered, and also the system of criminal-procedural guarantees of rights of the person are investigated.

Використання отриманих результатів пов'язується головним чином з питаннями теоретичного й методологічного забезпечення дослідницької роботи у сфері галузевої правозахисної тематики, вивчення питань кримінально-процесуального захисту особи, теорії і практики формування, функціонування механізму правового захисту особи в кримінальному судочинстві, критеріїв і умов ефективності процесуально-правових засобів, що формують галузевий правозахисний інструментарій. Особлива роль окремих результатів вбачається в освітньому процесі, пов'язаному з формуванням громадянської позиції майбутніх правозастосовувачів у сфері кримінального правосуддя.

Література

1. Рабінович П. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 4(31). — С. 3–14.
2. Сирих В. Логические основания общей теории права. — М, 2000.
3. Гурджі Ю. Щодо функціональної характеристики правового захисту особи у кримінальному судочинстві // Право України. — 2009. — № 1. — С. 74–79.
4. Сірий М.І. Реформи правоохоронних органів у Європі й Україні // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 8. — С. 24–30.
5. Михайловская И.Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса // Государство и право. — 2005. — № 5. — С. 113, 127.
6. Кузьмина О.В. Концептуальные основы реформирования уголовного судопроизводства // Правоведение. — 2004. — № 2. — С. 127.
7. Міжнародна наукова конференція «Методологічні проблеми правової науки» // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 227–246.
8. Селіванов В. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини України // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 2. — С. 15–26.